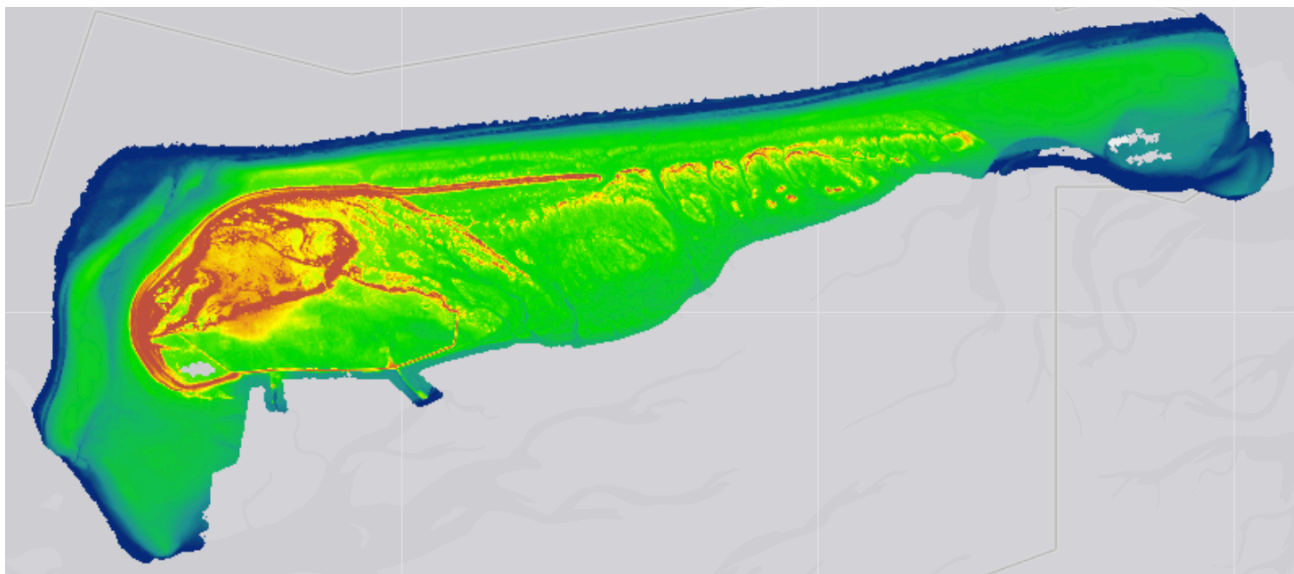
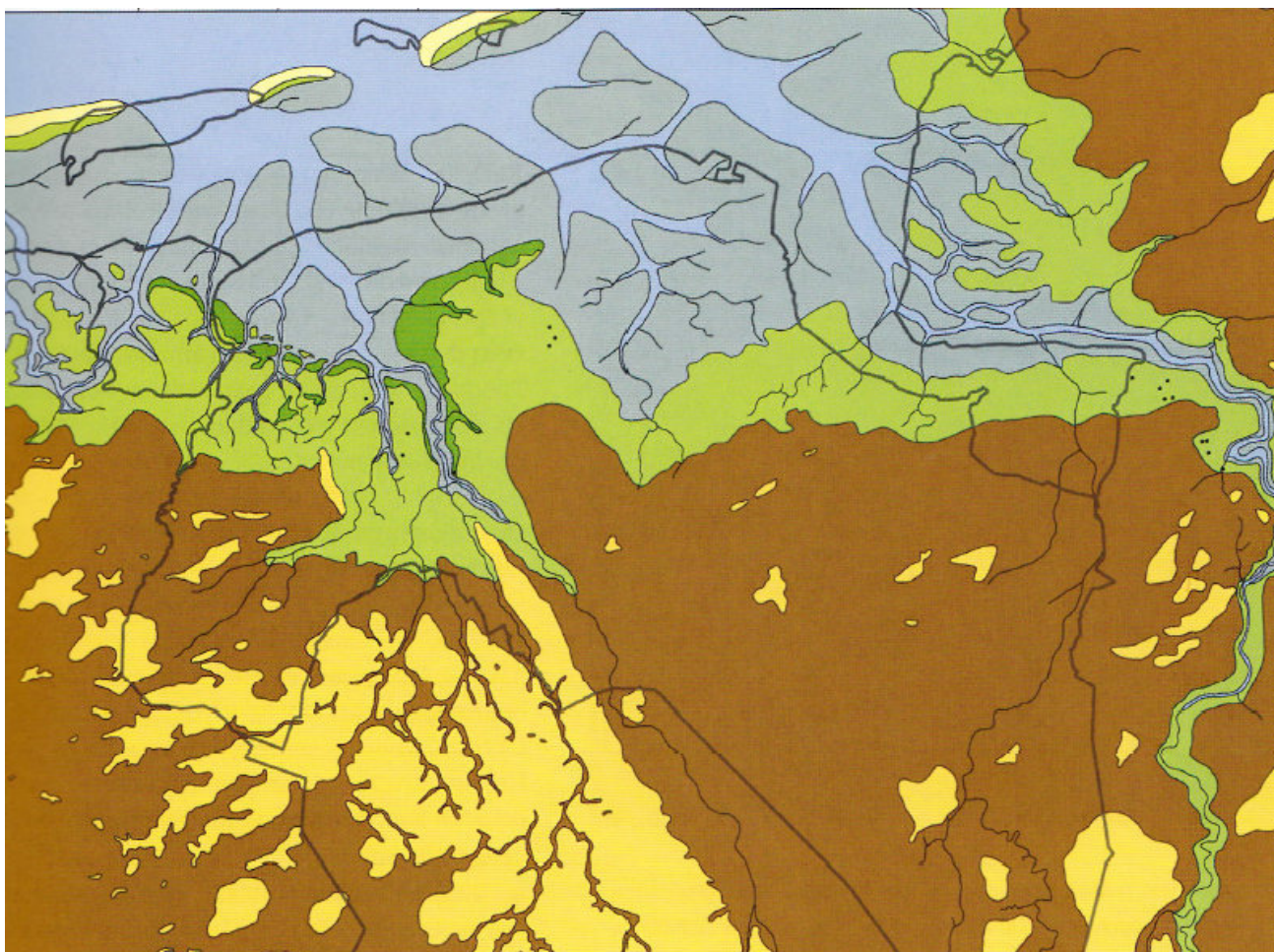

Infobestand Pelgrimage Schiermonnikoog.

Hoogtekaart Schiermonnikoog. Rood is hooggelegen en blauw is laaggelegen grond.

Toelichting op de kaarten van vorige pagina.

Op de eerste kaart zijn de hoogte verschillen tussen de duinen en het achterliggend land goed zichtbaar. Op de 2e kaart wordt wel heel duidelijk hoever het eiland reeds is opgeschoven naar het oosten. Op de kaart door archeologen gemaakt zijn tevens de contouren van het huidige eiland ingetekend. Met een kwinkslag zouden we ook kunnen zeggen dat het eiland ook zelf aan het pelgrimeren is.

Ontstaan Waddengebied

Voor het ontstaan van het Waddengebied moeten we terug naar de laatste ijstijd, 45.000 jaar geleden. Tijdens deze ijstijd was al het water van de Noordzee vastgelegd in gletsjers. Daardoor was de zeespiegel veel lager dan hij nu is. Het gletsjerijs bereikte onze huidige kustlijn niet; de toenmalige kustlijn lag tientallen kilometers ten noorden van de huidige Waddeneilanden.

Aan het eind van de ijstijd begonnen de gletsjers te smelten en steeg de zeespiegel snel. Ongeveer 9.000 jaar geleden ontstond het Kanaal tussen Frankrijk en Engeland. Sindsdien stromen twee grote vloedstromen tweemaal daags de Noordzee in, een vanuit het zuiden en een vanuit het noorden.

Rond 6.000 jaar geleden lag de zeespiegel nog maar 5 meter lager dan het huidige niveau. De krachten van de twee vloedstromen uit het zuiden en het noorden zorgden voor een soort bulldozereffect op het zand in de Noordzee. Er ontstond een lange rij zandbanken, een zogenaamde strandwal.

Uiteindelijk brak de strandwal op verschillende plekken door. Het achterliggende veengebied stroomde vol met zout water en de Waddenzee was geboren. Er ontstond een uitgebreid netwerk van kwelders en moerassen en allerlei grote en kleine eilanden. Een zware stormvloed in 1362 zorgde ervoor dat Dollard en de Zuiderzee ontstonden.

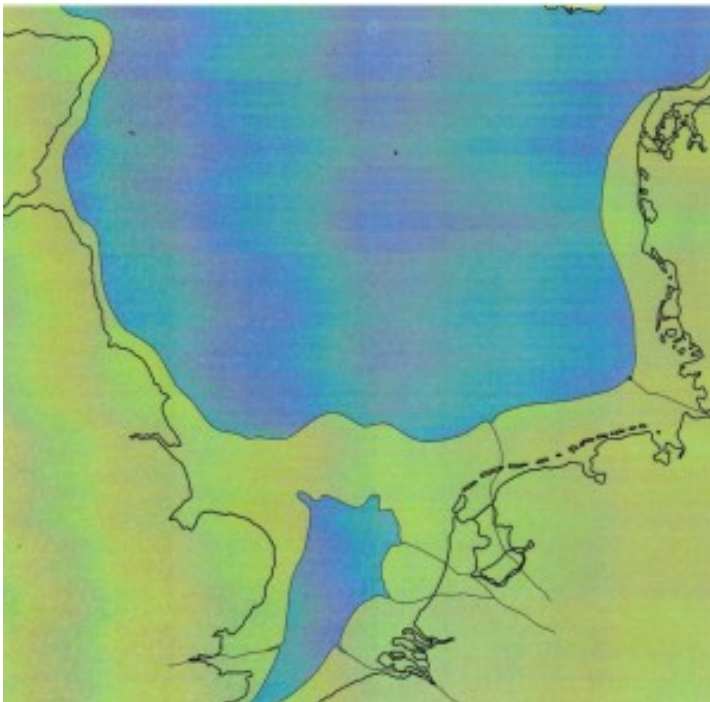
Ook na 1362 veranderde er nog veel in het gebied. Eilanden werden groter of kleiner, of verdwenen zelfs helemaal in de golven. Ook de mens speelde een rol: de Zuiderzee en de Lauwerszee werden afgesloten en aan de kust werden kweldergebieden ingepolderd, de zogenaamde landaanwinningen.

Wandelend eiland

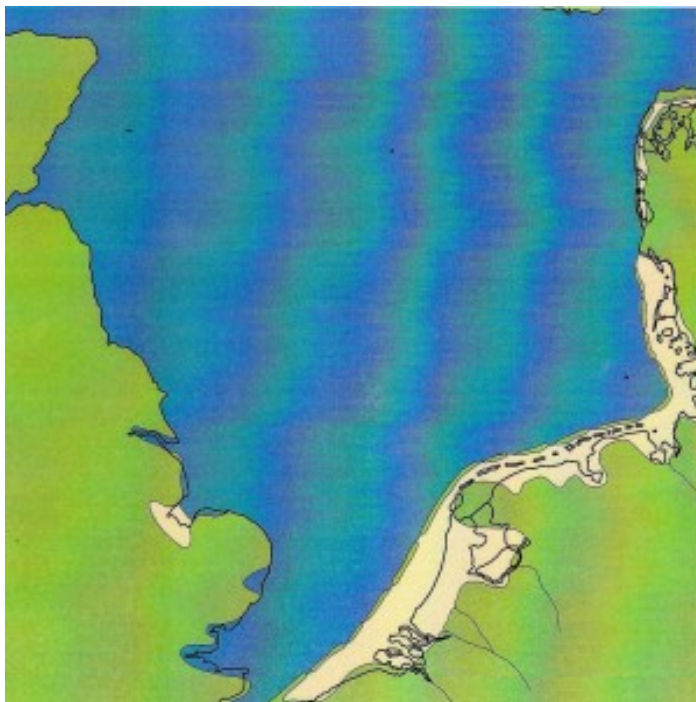
Ook Schiermonnikoog is in de loop der jaren flink veranderd. Zoals alle Waddeneilanden wandelde Schiermonnikoog in oostelijke richting. Aan de westkant is in het verleden veel grond weggeslagen. Hierdoor ging in de achttiende eeuw het dorp Westerburen verloren.

Pelgrimeren
in Groningen

De eilanders hebben ook zelf pogingen gedaan om grip te krijgen op het eiland. Zo is aan de noordkant van het eiland een stuifdijk aangelegd om aangroei van het eiland te bevorderen. Op dit moment groeit Schiermonnikoog nog altijd aan de oostkant. Zo sterk zelfs dat de punt van het eiland op Gronings grondgebied terechtgekomen is! In 2005 is daarom de grens tussen Groningen en Fryslân aangepast, zodat Schiermonnikoog weer helemaal in Fryslân ligt.
(Bron website Nationaal Park Schiermonnikoog.

In de middeleeuwen was Schiermonnikoog een uithof (of anders genoemd: voorwerk of abdijhoeve) van het cisterciënzerklooster Claercamp uit Rinsumageest bij Dokkum, een van de kloosters in Friesland. De monniken van het klooster, die land indijkten, droegen grijze pijen. Zo ontstond de naam: schier betekent grijs, en oog is etymologisch hetzelfde als ei in eiland. Ter herinnering aan de monniken is in 1961 in het dorp een standbeeld van een monnik, "De Schiere Monnik", geplaatst, gemaakt door Martin van Waning. Het is in het licht van de geschiedenis nu wel zeer opmerkelijk dat de "schiere monniken" nu weer terug zijn op het eiland.

De naam Schiermonnikoog wordt voor het eerst genoemd in 1440 in een akte (van Philips van Bourgondië). In 1580 werd Friesland protestants. Het klooster verloor alle bezittingen, en Schiermonnikoog werd onderdeel van het gewest Friesland. Het gewest verkocht het eiland wegens geldgebrek, en tussen 1638 en 1945 was Schiermonnikoog daardoor weer particulier eigendom. De familie Stachouwer bezat het eiland van 1640[2] tot 1859. Catharina Maria Stachouwer was tussen 1741 en 1761 voor twee derde eigenaar van het eiland. Zij liet zich Freule van Schiermonnikoog noemen. Haar eigenzinnige optreden bracht haar in aanvaring met de plaatselijke bevolking, en tot tweemaal toe riep zij bescherming van de Staten van Friesland in.

Van 1859 tot 1893 was het eiland bezit van de Hagenaar John Eric Banck. Deze liet een nieuwe waddendijk aanleggen en liet de duinen beplanten met helmgras om zandverstuivingen tegen te gaan. De Duitse graaf Berthold Hartwig Arthur Graf von Bernstorff, lid van de familie Von Bernstorff, kocht het eiland in 1893 voor 200.000 gulden. Hij liet naaldbossen aanleggen voor de houtproductie. Toen hij in 1939 overleed, erfde zijn zoon Bechtold Eugen graaf von Bernstorff het eiland.

Sinds 2019 leven er in het voormalige landhuis Rijsbergen, dat is omgedoopt naar Klooster Schiermonnikoog weer monniken op het eiland, nadat ze Abdij Sion bij Diepenveen hebben verlaten.

Oorlog en bezetting.

Schiermonnikoog werd op 16 mei 1940 bezet. Uit een telegram dat in 1972 uit een nalatenschap aan het Streekarchief was gegeven blijkt dat burgemeester H.W. van den Berg vlak daarvoor de Duitsers om bescherming had verzocht. Bij een bombardement van vluchtende geallieerde vliegtuigen in 1943 kwamen zeven mensen om waaronder het echtpaar van den Berg. De Duitsers bouwden ten noordoosten van het dorp een radarpost ("Schleidorp") en legden een smalspoorlijn aan voor het transport van per schip aangevoerd bouw materiaal. Predikant Jan Derk Domela Nieuwenhuis Nyegaard werd na zijn toespraak in Groningen van 1944 tot het eind van de oorlog naar dit eiland verbannen. Toen in april 1945 de provincie Groningen werd bevrijd door de Canadezen, vluchtte een groep van ongeveer 120 SD en SS'ers afkomstig van het Scholtenhuis in Groningen naar het eiland, waar nog steeds een Duits garnizoen aanwezig was. Op 11 juni werden de laatste 600 man Duitse troepen op Schiermonnikoog door de Canadezen afgevoerd. Het eiland werd op 27 december 1945 door de Nederlandse staat geconfisqueerd, omdat het als vijandelijk vermogen werd beschouwd. Graaf Bechtold Eugen von Bernstorff kon het goed vinden met de eilanders, maar kon desondanks niet voorkomen dat het eiland van hem zou worden afgenomen. Na de Tweede Wereldoorlog eiste de Nederlandse regering via een noodwet alle bezittingen op van de Duitsers, NSB'ers en landverraders, en dus ook Schiermonnikoog. Ook in Duitsland werden grote delen van zijn bezit door de Russen afgenomen. Vanaf 1951 probeerde de graaf Schiermonnikoog terug te krijgen. Toen dat mislukte eiste hij een schadevergoeding van de Duitse staat. Bijna veertig jaar na de confiscatie kreeg hij in 1983 een vergoeding van 80 000 Duitse marken.

Geografie.

Schiermonnikoog grenst ten noorden aan de Noordzee, en ten zuiden aan de Waddenzee. Ten westen ligt Ameland en ten oosten Rottumerplaat en de zandplaat Balg. De totale lengte is 18 km en de totale lengte van de fietspaden is 30 km.

Het eiland schuift door afkalving en aanslibbing steeds verder naar het oosten. Anno 2005 lag het oostelijk deel van het eiland op dezelfde locatie als het westen van het vergane eiland Bosch.

Op Schiermonnikoog ligt dijkkring 1. Deze bestaat uit de waddendijk, de Westerdünen, Noorderduinen en Kooiduinen. De acceptabele normfrequentie voor overstromingen binnen deze dijkkring is vastgesteld op eens in de tweeduizend jaar. Uitgaande van de situatie eind 2013 is het overstromingsrisico opnieuw geanalyseerd, waaruit bleek dat de overstromingskans voor deze dijkkring eens in de 350 jaar is. De laatste dijkdoorbraak vond plaats tijdens de stormvloed van 1962. De in de 2e wereldoorlog gebouwde bunker Wassermann, onderdeel van de Atlantikwall, staat op het hoogste punt van het eiland (20 meter). Ter vergelijking: Vlieland met 45 meter (het Vuurboetsduin), heeft het hoogste punt van de Nederlandse eilanden, Sylt met 52 meter kent het hoogste punt van alle eilanden in het waddengebied van Nederland, Duitsland en Denemarken.

Dorpskern.

Op Schiermonnikoog lagen er vroeger, voor 1720, vijf buurtschappen: Westerburen, Oosterburen,

Binnendijken en Dampen. Deze laatste buurten en een deel van Oosterburen, zijn vernietigd door overstromingen en afkabeling van het eiland rond 1750. Voor 1720 bestond er eigenlijk geen geregeld dorp. In 1856 telde het eiland ongeveer 900 inwoners, die vooral in de buurtschappen woonden. Het dorp Oosterburen telde ongeveer 160 woningen, verspreid over de Voorstreek, Langestreek, Middenstreek, Vierhuizen en Zevenhuizen, daarnaast waren er nog een aantal boerderijen verspreid over het eiland. De wegen/buurten lopen van west naar oost. De Voorstreek was het drukst bewoond, terwijl de huizen aan de Achterstreek het grootste aanzien had. Onder meldingswaardige bijzonderheden, welke er vroeger binnendijks was, is het Stamhuis der Heeren en Vrouwen van de Heerlijkheid Schiermonnikoog, genaamd het Huis Binnendijken. Dit gebouw is door overstromingen verwoest, en de eigenaren van Schiermonnikoog, de Stachouwers, hebben op deze plek Landgoed Rijsbergen, ten oosten van Oosterburg, laten bouwen. De eigenaren hebben zich hier enkele jaren gevestigd. Daarbij heeft deze familie de buitenplaats Patmos laten bouwen in 1762, dit werd ook hun verblijfsplaats. [9]

Het gelijknamige dorp Schiermonnikoog is nu de enige plaats in de gemeente. Plaatselijk wordt dit dorp ook wel Aisterbun oftewel 'Oosterburen' of Darp oftewel 'Dorp' genoemd. Het dorp dateert uit 1719 en werd in opdracht van de familie Stachouwer gebouwd, omdat het oorspronkelijke dorp Westerburen rond 1750 langzaam door de zee werd verzwolgen. Het dorp is een beschermd dorpsgezicht, een van de beschermde stads- en dorpsgezichten in Friesland en is de noordelijkste plaats van Nederland. Door de overstromingen zijn er van tijd tot tijd verhuizingen geweest, waardoor buurtschappen zijn verdwenen. Na de Tweede Wereldoorlog verrees aan de zuidkant van het dorp een nieuwe wijk, die door de bewoners Nieuw-Dokkum wordt genoemd. In deze wijk staat een vmbo-school en een sporthal. Ter herinnering aan de betekenis van de walvisvaart in de periode na de Tweede Wereldoorlog staan er midden in het dorp bij de Willemshof twee kaken van een blauwe vinvis, meegenomen door de eilander Klaas Visser, die kapitein van de Willem Barendsz was. Na 1995 is een nieuwe wijk gebouwd aan de oostkant van het dorp.

Klooster.

Het Cisterciënzer Klooster is gevestigd in de voormalige Hotel Rijsbergen.

'De herberg is opgebouwd met hout afkomstig van aangespoelde schepen. Overal zie je delen van masten en sloopshuiden terug wat het heel bijzonder maakt. Daarbij heeft het pand in de afgelopen eeuwen vele functies gehad van een school tot voor kort dus een herberg.

Het landhuis Rijsbergen (ook De Borch) werd in 1757 gebouwd door Tjarda van Starckenborch Stachouwer, heer van Rijsbergen, de toenmalige eigenaar van het eiland Schiermonnikoog. Het oorspronkelijk verblijf van de familie Stachouwer lag in het dorpje Westerburen, dat in de loop der tijd in de zee is verdwenen. De familie Stachouwer nam het initiatief tot het verplaatsen van de nederzetting op Schiermonnikoog in oostelijke richting. De door hen gebouwde residentie werd ook door hun opvolgers, respectievelijk John Eric Banck (van 1859 tot 1892) en graaf Berthold von Bernstorff (van 1892 tot 1945), als hun officiële verblijfplaats op Schiermonnikoog gebruikt. Banck gaf het gebouw in 1860 een nieuw neoclassicistisch uiterlijk.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het gebouw omgebouwd tot jeugdherberg. De accommodatie maakte deel uit van de toenmalige Nederlandse Jeugdherberg Centrale (NJHC).

Als Herberg Rijsbergen was het gebouw van 1992 tot 2019 een van de hotelaccommodaties van Schiermonnikoog.

In februari 2018 werd bekend dat Rijsbergen is aangekocht door de cisterciënzer monniken. Na een verbouwing is het klooster op 28 februari 2021 geopend en ingezegend door Ron van den Hout, bisschop van het bisdom Groningen-Leeuwarden. Tot aan de reformatie waren er op het eiland 'Schiere monniken' gevestigd in een uithof van het cisterciënzerklooster Abdij van Klaarkamp uit Rinsumageest.

Cisterciënzer Kloosterorde.

De cisterciënzers vinden hun oorsprong in 1098, toen de abt Robert – een Bourgondisch edelman – zijn klooster in Molesmes verliet om samen met twaalf monniken een nieuw klooster te stichten in Citeaux in Bourgondië. Dertig jaar eerder werd hij reeds abt van verschillende gemeenschappen. In 1074 werd hij hoofd van een groep kluizenars van Colan. Een jaar later werd hij de abt van Molesme. Tussen 1090

en 1093 had Robert de Abdij van Molesme reeds verlaten, om zich opnieuw bij een groep kluizenaars aan te sluiten. In 1098 kwam hij ertoe opnieuw een abdij op te richten. Deze nieuwe orde was een reactie op het feit dat de Regel van Benedictus steeds slechter werd nageleefd in de Franse benedictijnenkloosters, vooral in de Abdij van Cluny. Naar de Latijnse vorm van de plaatsnaam Cîteaux – Cistercium – werden de leden van de orde cisterciënzers genoemd. In de periode 1110 tot 1115 ontstaan de eerste dochterabdijen. Elke abdij had een eigen inspraak, maar door het generaal kapittel – een jaarlijkse algemene vergadering – was er wel een sterk centralistisch systeem. Een van de dochterkloosters van Cîteaux was Clairvaux, waar in 1115 een jonge Bourgondische edelman, Bernardus van Fontaines, die drie jaar tevoren met een groep jonge familieleden was ingetreden, tot abt werd gekozen. Als Bernard van Clairvaux werd hij een toonaangevende geestelijke. De cisterciënzers worden dan ook soms bernardijnen genoemd, en de cisterciënzervrouwen bernardinnen. Bij de dood van Bernard van Clairvaux in 1153 telde de orde al meer dan driehonderd kloosters, die meestal waren gevestigd in onherbergzame streken, waar men leefde onder grote ontberingen. Die geweldige expansie borg echter de kiem van verval in zich en na 1300 kwam een moeilijke tijd. De vrouwen namen echter de fakkel over en de 13e eeuw werd de Gouden Eeuw van de monialen (= vrouwelijke ordeleden). Aan het einde van de 12e eeuw vonden de eerste stichtingen van cisterciënzerkloosters in Nederland plaats. Rond 1160 werd het klooster Klaarkamp bij Rinsumageest gesticht, omstreeks 1188 kwam er een dochterklooster bij Bolsward, het latere Bloemkamp. Later volgde Aduard (1192).

Economische organisatie van de cisterciënzerklooster.

De monniken moeten niet zelf instaan voor de bewerking van de gronden: ‘ad haec exercenda, nutrienda, conservanda, seu prope seu longe grangias habere possumus per conversos custodiendas et procurandas’. De orde kent met andere woorden een speciaal systeem van grangia’s (ook wel uithoven of voorwerken: grote kloosterboerderijen of abdijs hoeves) waar lekenbroeders op te werk gesteld worden. Deze grangia zijn sterk gebaseerd op het systeem van dominantie en overheersing, soms werden gewoon hele dorpen – die eigendom werden van de Cisterciënzer door schenkingen – gedwongen zich naar de cisterciënzers te schikken, een soort van verplichte conversie. Naast de conversen werden ook vaak seizoenarbeiders aangetrokken. Het systeem van lekenbroeders was er nog niet bij de eerste abdijen. Het systeem van de grangia duikt voor het eerst op in de elfde eeuw, in de Italiaanse cisterciënzerkloosters. Het fenomeen ontstaat ook vlug in Frankrijk en Engeland – het tweede land waar de Cisterciënzers zich wisten te vestigen na Italië. Er zijn echter veel regionale verschillen op te merken. De lekenbroeders van Cîteaux waren bijvoorbeeld legaal onderworpen aan de abt van Cîteaux, terwijl in Grandmontines de lekenbroeders controle hadden over de eigendommen. In Oost-Europa zien we meer een systeem van lijfeigenen ontstaan. Lekenbroeders kwamen – net zoals de cisterciënzermonniken – pas op latere leeftijd in een klooster terecht. De afgelegenheid van veel grangia kan als een reden ingeroepen worden door de monniken om er niet (vaak) te moeten aanwezig zijn.

Wereld Erfgoed Centrum Wadden te Lauwersoog.

Kom alles te weten over de Waddenzee in dit Werelderfgoed Centrum Waddenzee op Lauwersoog.

Waddenzee.

De Waddenzee is de binnenzee tussen de Waddeneilanden en de Noordzee aan de ene kant, en aan de andere kant het vasteland van Nederland, Duitsland en Denemarken.

Het gebied strekt zich uit tussen Den Helder in Nederland en Esbjerg in Denemarken, heeft een lengte van 500 km en een breedte van gemiddeld 20 km. De oppervlakte bedraagt ongeveer 10.000 km², waarvan ongeveer 7500 km² getijdengebied (slikken en zandbanken), 1100 km² eilanden en 350 km² kwelders en zomerpolders. De rest bestaat uit vaargeulen.

In de Waddenzee mondden een aantal rivieren uit. De monding verwijdde tot een estuarium zoals de Dollard, de Lauwerszee, de Middellzee en de Zuiderzee. De laatste drie zijn inmiddels afgesloten. De in 1932 voltooide Afsluitdijk is sinds dat jaar onderdeel van de zuidgrens van de Waddenzee. De Waddenzee wordt onderbroken door de Hindenburgdam van het eiland Sylt en de Rømøvej, de dam naar Rømø.

Het Waddenzeegebied heeft een grote natuurwaarde en staat op de UNESCO-Werelderfgoedlijst. Het werelderfgoed omvat ruim 12.000 km², waartoe ook het overgangsgebied naar de Noordzee (zo'n 4000 km²)

wordt gerekend. De Waddeneilanden van Nederland en Sleeswijk-Holstein (bijna 700 km²) en de mondingen van de Eems, Außenjade, Wezer en Elbe vallen er grotendeels buiten. Deze gebieden vallen echter wel voor een belangrijk deel onder het regime van Natura 2000. De beschermingsmaatregelen worden gecoördineerd door het Internationale Waddenzeesecretariaat (CWSS) te Wilhelmshaven, waarin Nederland, Duitsland en Denemarken samenwerken. Besluiten worden genomen tijdens driejaarlijkse ministersconferenties, waar de betrokken bewindslieden overleg plegen. Daarnaast zijn er periodieke wetenschappelijke conferenties en is er een Waddenzeeforum, waarin maatschappelijke organisaties en belangengroepen hun stem kunnen laten horen.

Hoe kwetsbaar dit Waddenzeegebied is bleek met de ramp met MSC Zoë in de nacht van 1 op 2 januari 2019, waarbij heel veel plastic(korrel)s en consumentenproducten in zee terecht kwamen. Duizenden vrijwilligers hielpen de kustlijn schoon te maken. Wat precies de gevolgen voor het gebied zijn wordt nog onderzocht.[3] Behalve als natuurgebied is de Waddenzee ook belangrijk voor de visserij, recreatie, delfstofwinning en andere economische bedrijvigheid. In het Nederlandse deel wint de Nederlandse Aardolie Maatschappij aardgas.

Het Nederlandse grondgebied van de Waddenzee is in 1981 toegevoegd aan de provincies Noord-Holland, Friesland en Groningen.[4] In 1986 werd de Waddenzee ook gemeentelijk ingedeeld.[5] Het gebeurde wel eens dat een kind werd geboren op de boot, op weg van een eiland naar een ziekenhuis: voorheen moest zo'n kind, dat wel in Nederland maar niet in een gemeente geboren was, bij de burgerlijke stand in 's-Gravenhage aangegeven worden.

Inhoud

Algemeen

De Waddenzee is onderdeel van de waddenkust van de Noordzee. Typerend zijn de tijdens eb droogvallende zandplaten, gescheiden door meer of minder diepe geulen. Langs de kust vinden we meestal een modderige strook slik. Met iedere vloed wordt het zoute water van de Noordzee door de zeegaten tussen de Waddeneilanden de wadden opgestuwd. Een aantal rivieren mondt in de Waddenzee uit. In Duitsland de Eems, de Wezer en de Elbe, in Nederland (via de sluizen in de Afsluitdijk) de IJssel en andere in het IJsselmeer afwaterende rivieren en kanalen.

Het woord wad is verwant aan het Latijnse woord vadum, dat "doorwaadbare plaats" betekent. Het gebied dat nu bekend staat als Waddenzee wordt sinds de 16e eeuw aangeduid als 't Wad, de Watten of Wadden. Daarbij maakte men in de regel een onderscheid per streek, bijvoorbeeld het Friese Wad, het Groningse Wad of het Uithuizer Wad. Het toponiem Waddenzee duikt pas op in de 19e eeuw. De huidige naam Waddenzee is waarschijnlijk ontleend aan het Duitse woord Wattenmeer, dat in 1859 voor het eerst werd gebruikt door de publicist C.P. Hansen, leraar op het eiland Sylt.

Het woord Waddenzee is vanaf het begin van de 20e eeuw in gebruik om het noordelijke deel van de toenmalige Zuiderzee aan te duiden. Die naam komt voor het eerst officieel voor in de visserijwet van 1908. Een begrenzing ervan ontbrak en er waren meer zaken onduidelijk. Toen de wet in werking trad stond daarin als grens tussen Zuiderzee en Waddenzee de lijn van vuurtoren De Ven naar de molen op het Rode Klif bij Laaxum.[8] De staatscommissie Lorentz bepaalde in 1926 de omvang van de Zuiderzee op basis van hydrografische verschijnselen. Als noordelijke grens nam men de lijn van het wantij tussen Terschelling en de Friese kust. In deze vergrote Zuiderzee, vermeerderd met de Friese Wadden, onderscheidde de staatscommissie drie verschillende gebieden: het zuidelijke deel de Kom, het noordelijke deel de Waddenzee en het overgangsgebied tussen Kom en Waddenzee. De Waddenzee is in dit rapport dus een onderdeel van de Zuiderzee. De Kom was het deel ten zuiden van de lijn Enkhuizen-Lemmer. De zuidelijke begrenzing van de Waddenzee liep van Zurich over het Kornwerderzand naar de kop van Noord-Holland, 3 kilometer ten zuiden van het Nieuwediep bij Den Helder. Na voltooiing van de Afsluitdijk in 1932 kreeg het niet afgesloten deel van de Zuiderzee officieel de naam Waddenzee. In de jaren daarna ging men ook het Friese en Groninger wad hiertoe rekenen.

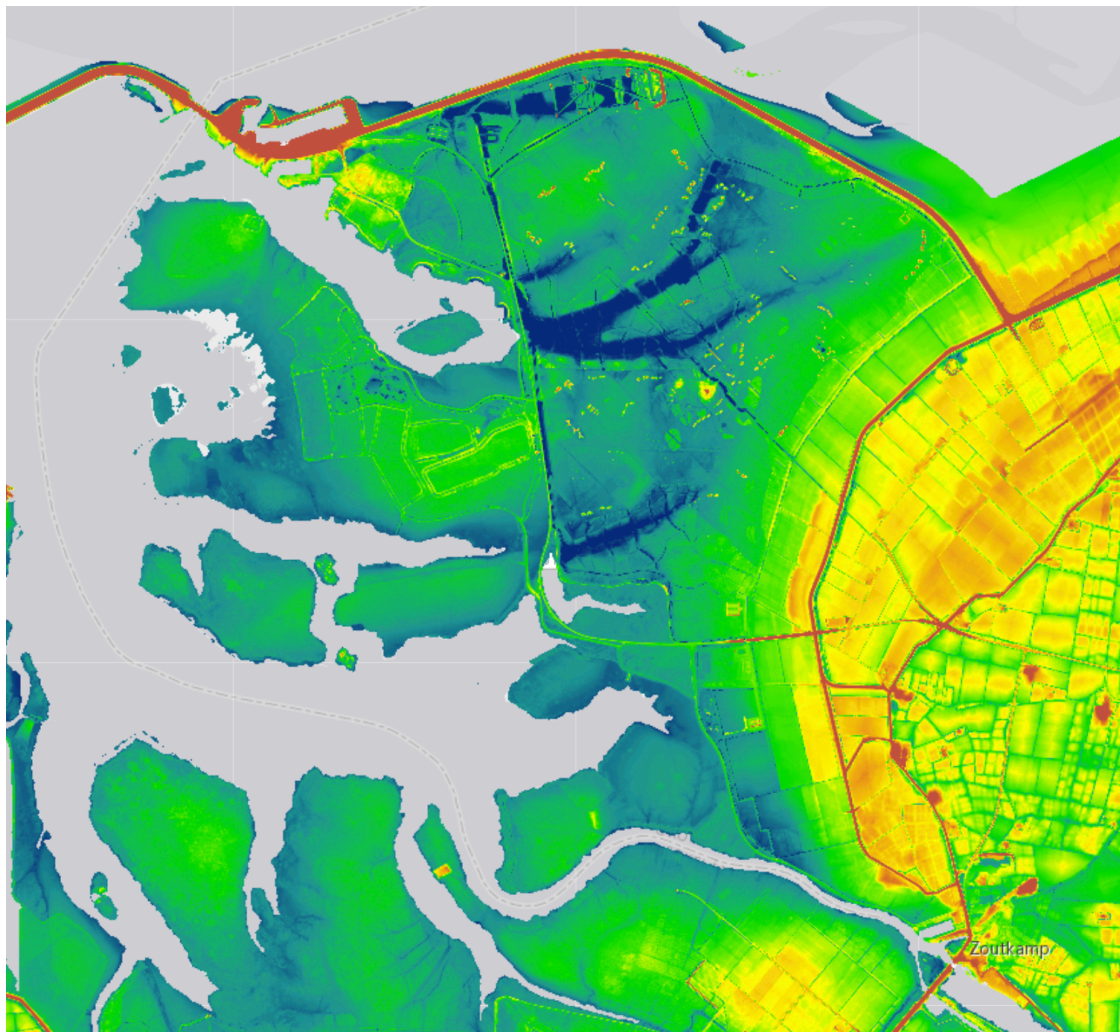
Het gebied rond de Waddenzee, met inbegrip van de eilanden en het vasteland, wordt ook wel Waddenkust genoemd. Deze laatste term is eveneens ontleend aan het Duits. In Duitsland spreekt men meestal van Noordzeekust (Nordseeküste). De oude zeekleipolders in het Waddengebied worden in Duitsland als Nordseemarschen betiteld. Recenter zijn termen als Waddenland, Waddengebied en Waddenregio. Onder de laatste term verstaat men doorgaans het geheel van alle kuststreken rond de Waddenzee die deelnemen aan de trilaterale samenwerking tussen Denemarken, Duitsland en Nederland.

Tijdens de koudste periode aan het eind van de laatste ijstijd, ongeveer 18.000 jaar geleden, lag de zeespiegel ruim honderd meter onder het huidige zeeniveau. De Noordzeebodem lag toen grotendeels droog. Na deze periode smolten de ijskappen waardoor de zeespiegel steeg, en er water in de Noordzee kon lopen. Grofweg 7000 jaar geleden lag de kustlijn ongeveer in de buurt van de huidige kust. Door golfwerking en getijbewegingen werd er sediment vanuit zee naar de kust getransporteerd. Dit sediment werd afgezet langs de kust en in het nabije achterland, dat daardoor telkens iets hoger kwamen te liggen en zo niet verdronk door de nog snel stijgende zeespiegel. In de Duitse Bocht en langs grote delen van de Nederlandse en Vlaamse kust ontstonden zo wadden met getijgeulen (zeegaten) en kwelders. Aan de Noordzeekant lagen lokaal zandige strandwallen.

Hierna zwakte de zeespiegelstijging af en vanaf ongeveer 5000 jaar geleden konden de eerste aaneengesloten strandwallen in West-Nederland bewaard blijven. De getijgeulen in het achterland slibden veelal dicht en de voormalige wadden en kwelders raakten bedekt met een veenmoeras. In Noord-Nederland (grofweg ten oosten van Vlieland) was de situatie anders. Hier waren de strandwallen niet aaneengesloten, ze zijn altijd onderbroken geweest door getijgeulen die uitkwamen op het achterliggende wadden- en kweldergebied. Deze onderbroken strandwallen vormen de kern van de meeste Waddeneilanden.

De afgelopen 7000 jaar is het waddegebied altijd dynamisch geweest. Getijgeulen hebben zich regelmatig verlegd, en ook de grenzen van het wadden- en kweldergebied en de locatie van de Waddeneilanden schoven regelmatig op.

Lauwersmeergebied.

Lauwerszee en Lauwersmeer.

De Lauwerszee is een (voormalige) baai in het noorden van Nederland. Het kreeg de naam van de Lauwers, de grensrivier tussen de provincies Groningen en Friesland. De Lauwerszee is ontstaan in de vroege middeleeuwen tussen 800-1200 en breidde zich in de loop van de elfde en twaalfde eeuw verder uit. Enkele nederzettingen in het gebied zijn verloren gegaan maar daar is weinig van bekend.

Op 25 mei 1969 werd hij afgesloten. Er zijn vele plannen geweest voor de afsluiting van de binnenzee, maar deze werden niet doorgezet. Na de watersnood van 1953 is besloten tot drooglegging. In 1960 is het Besluit tot droogmaking van de Lauwerszee aangenomen en is men begonnen met de aanleg van een dertien kilometer lange afsluitdijk met spuisluizen en een schutsluis. Op 25 mei 1969 werd de zee afgesloten en deze heet sindsdien Lauwersmeer. Ten tijde van de afsluiting mondde de Lauwers al geruime tijd niet meer uit in de zee. Het Reitdiep, het Dokkumergrotdiep en de Dokkumer Ee loosden (en lozen) wel hun water op de zee. Omdat het water brak werd veranderde de natuur in het gebied en een nieuwe fauna en flora ontstonden in het gebied. Ter bescherming van dit nieuwe jonge natuurgebied is er op 12 november 2003 besloten het Lauwersmeer te benoemen als nationaal park.

Het Lauwersmeergebied heeft veel te bieden. Uitgestrekte, ruige riet- en graslanden en jonge loofbossen. Begroeide zand- en kleiplaten. En een enorm oppervlakte aan ondiep water. Het is een eldorado voor allerlei soorten vogels. Het Lauwersmeergebied is ook uitgeroepen tot nationaal park. Het is een belangrijke schakel in de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), het netwerk van natuurgebieden en groene verbindingen waarlangs dieren ongestoord kunnen trekken. Zie ook: website Nationaal Park Lauwersmeer.

Vogels kijken en Lauwersmeer horen bij elkaar. 2 keer per jaar staat het gebied namelijk in het teken van de vogeltrek. In de nazomer vertrekken de wielewaal, de kluut en de lepelaar om in het vroege voorjaar weer terug te keren. 's Winters verblijven hier duizenden ganzen. En ontelbare trekvogels vinden er een 'tussenstation' op hun jaarlijkse tocht van overwinterings- naar broedgebieden en weer terug. Verschillende vogelkijkhutten en uitzichtpunten bieden goed zicht op de vogels, soms van heel dichtbij.

Lepelaar.

Het verenkleed is voornamelijk wit en met het zomerkleed een gele borstband. De snavel is zwart van kleur met een geel uiteinde. Het uiteinde van de snavel is lang, plat en breed. In de broedtijd ontbreken de veren op de keel, zodat een oranje keelvlak ontstaat

In het zomerkleed bevindt zich een kuif van lange, afhangende veren op het achterhoofd. Door de lepelachtige snavel is de lepelaar van dichtbij met geen enkele andere vogel te verwarren. Op grote afstand en in de vlucht lijkt de vogel enigszins op de zilverreiger. Hoewel de hals in de vlucht iets naar beneden hangt, wordt de hals niet in de voor reigers typerende S-vorm gehouden. De unieke snavel gebruikt de lepelaar om onder water met heen en weer maaierende bewegingen prooidieren zoals kleine vissen op te jagen. Opgeschrikte prooien worden vervolgens met een snelle beweging uit het water gehapt.

Lepelaars broeden in Europa op slechts een beperkt aantal plaatsen, waaronder in Nederland. Door het verdwijnen van veel geschikte leefgebieden en door het droogmalen van moerassen en andere vochtige gebieden was de Nederlandse populatie lepelaars rond 1970 bijna uitgestorven. Door verschillende beschermingsmaatregelen en door vergroting van geschikte broedgebieden, broeden tegenwoordig weer meer dan duizend lepelaars in Nederland.

Lauwersoog.

Het dorp is na 1969 ontstaan, na de indijking van de Lauwerszee tot het Lauwersmeer. Lauwersoog is vooral bekend als vertrekplaats van de veerdienst naar Schiermonnikoog en is te bereiken via de N361. Lauwersoog is een belangrijke vissershaven (lettercode: LO) en heeft een eigen visafslag. Een gedeelte van de vissersvloot van Urk (met lettercode UK) heeft als thuishaven Lauwersoog. Ook veel Deense vissers leggen regelmatig aan in Lauwersoog. Het dorp en de haven zijn zeer geliefd bij dagjesmensen, ook vanwege de mogelijkheden om verse vis te eten. Tot het dorp behoort ook de wijk Robbenoort, genoemd naar de zandplaten Robbenplaat en de Oort. Oort betekent ook eiland (zie Nienoord). Tijdens de sluiting van de Lauwerszee, toen Lauwersoog nog een werkhaven vormde, werd de haven Oorthaven genoemd. In Lauwersoog is een schutsluis, de Robbengatsluis, om van het meer (met name het Vaarwater naar Oostmahorn) naar de Waddenzee te kunnen varen. De spuuisluizen van het afstroomgebied van het Reitdiep, de R.J. Cleveringsluizen genaamd, bevinden zich ten westen van het dorp. Hier loopt de grens tussen Groningen en Friesland.

Nieuwe Robbengat.

Het Nieuwe Robbengat is een vaarwater ten zuidwesten van Lauwersoog en ten noorden van de Ballastplaat dat deel uitmaakt van het Lauwersmeer. Het water is van oorsprong een wadpriel die uitkwam op het Oort. Door de afdamming van de Lauwerszee werd het daarvan afgesloten, zodat in het verbinding kwam te staan met het Vaarwater naar Oostmahorn. Wat betreft de bevaarbaarheid bestaat het uit twee delen. Beide delen zijn van elkaar afgescheiden door middel van bakens. Het zuidwestelijke deel is alleen toegankelijk voor boten zonder motor, met een maximale diepgang van 4,5 meter. Het noordoostelijke deel is toegankelijk voor zowel vracht- als pleziervaart. Hier bevinden zich dan ook drie jachthavens, te weten: een kleine haven naast de camping, het Lauwersgat genaamd, de haven van het Booze Wjff, het Noordergat. Aan de meest oostelijke punt staat het gemaal Nieuwe Robbengat, dat het water van de Westpolder en de Marnewaard uitslaat. In het oostelijke deel aan de noordzijde zijn drie strandjes voor dagrecreatie. Er tegenover ligt een 20 ha groot eiland met de naam Schoolplein.

Marnehuizen.(niet toegankelijk).

Marnehuizen is een militair oefendorp in het Nederlandse militair oefenterrein Marnewaard en behoort bij de Willem Lodewijk van Nassaukazerne. Marnehuizen is het grootste oefendorp van Europa. Het dorp is gebouwd als bezuiniging om ervoor te zorgen dat Nederlandse militairen niet langer naar Duitsland of Engeland hoeven om te trainen. Het dorp maakt realistische training in stadsoorlog mogelijk en de militaire naam is dan ook 'Urban Training Centre'. Het oefendorp wordt ook door de brandweer, politie, Mobiele Eenheid en door buitenlandse strijdkrachten en anti-terreureenheden (zoals de DSI en de FBI) gehuurd voor oefeningen, al dan niet in samenwerking met de Nederlandse defensie.

Westpolder.

De Westpolder is de geboortegrond van Sicco Mansholt de 1e Europese commissievoorzitter van de EEG de voorloper van de EU.

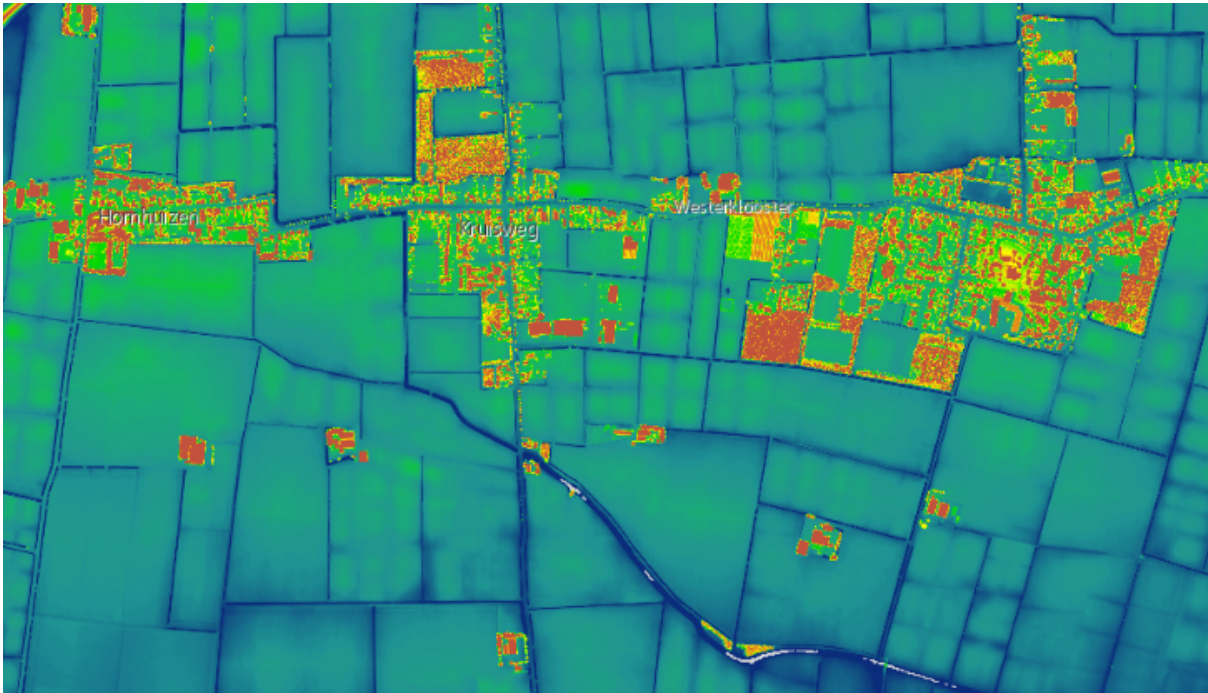
Westpolder is een streek in de gemeente Het Hogeland in het noordwesten van de provincie Groningen. De gelijknamige polder, ten noorden van Vierhuizen, ligt op de grens van de voormalige Lauwerszee en de Waddenzee. De polder werd aangelegd in de jaren 1873 tot 1876. Zowel tijdens de aanleg, in 1874, als direct na de voltooiing, in de nacht van 30 op 31 januari 1877, werd de polder getroffen door een stormvloed, waarbij in totaal 27 mensen omkwamen; 13 personen (4 mannen, 2 vrouwen en 7 kinderen, waaronder een heel gezin met 5 kinderen en de jongste broer van de vrouw) bij de aanleg in 1874 en 13 inwoners en een meisje in 1877 (tijdens dezelfde watersnood liep ook de Panserpolder onder en ook de Reiderwolderpolder; aldaar kwamen 37 mensen om). Van de laatste doden werden 13 in een massagraf op het oude kerkhof van Vierhuizen begraven (in 1931 voorzien van een gedenkteken) en het 14e slachtoffer, een meisje dat te gast was in de polder, in Houwerzijl.

Monument Westpolder op de oude Lauwerszeedijk

De Westpolder wordt gedomineerd door zeven grote boerderijen die in lijn van zuidwest naar noordoost

midden in de polder staan. De bekendste is Torum, vernoemd naar het verdronken dorp Torum in de Dollard. Torum werd gebouwd door Derk Roelof Mansholt, grootvader van Sicco Mansholt. Sicco is geboren op Torum. Langs de zeedijk ligt nog een eendenkooi Nieuw Onrust. .

In 1994 werd op de oude Lauwerszeedijk een monument onthuld als herinnering, door middel van een aantal oude herdenkingsstenen, aan de geschiedenis van de polder. Het zijn stenen die herinneren aan de indijking van de Westpolder in 1873 tot 1876

Hoogtekaart Kloosterburen Pelgrimage Infobestand.

De dorpenreeks Kloosterburen, Kruisweg en Hornhuizen zijn gebouwd op een kwelderwal

Hornhuizen.

Hornhuizen is vermoedelijk ontstaan als een dochternederzetting van het verdwenen dorp De Houw in het kerspel Leens, De oudste vermeldingen zijn Howerahusum(1247), Horahusum (1375), Horhusum (ca. 1475) en Hoerhusen (1563). Hornhuizen betekent waarschijnlijk 'de nieuwe huizen van De Houw' en dus niet: 'huizen in de hoek' (horn), zoals veelal wordt gedacht. Volgens een andere uitleg zou de naam het Oudfriese woord hore ('slik') bevatten. De Kroniek van Bloemhof vermeldt dat in 1247 de kerk van Howerahusum werd platgebrand. Dit gebeurde kennelijk in het kader van een jarenlange vete in Hunsingo, waarbij de ene partij (uit Eenrum) steun kreeg uit Groningen en Middag-Humsterland, terwijl de andere (uit Uithuizen) kon rekenen op hulp uit Fivelingo, Drenthe en Vredewold. Het dorp ligt in de uiterste westhoek van de voormalige gemeente Kloosterburen. Het heeft een 19e-eeuwse kerk met een 15e-eeuwse toren. In de 19e eeuw is de top van de toren vervangen door een zogenaamde 'lantaarn.' In vroeger tijden heeft de toren wellicht dienstgedaan als baken. De kerk is herbouwd in 1850. Toren en kerk zijn eigendom van de Stichting Groninger Kerken. Vroeger stond er bij het dorp een borg: de Tammingaborg. Deze is in het begin van de 19e eeuw gesloopt. Alleen de naam van een boerderij in de buurt herinnert er nog aan: de Tammingaheerd.

Kerk Hornhuizen.

Deze driezijdig gesloten 19e eeuwse zaalkerk vervangt haar middeleeuwse voorganger. De bovenkant van de 15e eeuwse toren is gesneuveld in 1815 en enkele jaren later van een nieuwe kap en vrolijk gekleurde spits voorzien. Binnen zien we een gedrukt houten tongewelf en enkele mooie grafstenen, o.a. een uit 1498 met koperen schild. Vooral in het verleden, maar ook nu nog is de koepelvormige lantaartoren van de kerk een baken voor de scheepvaart op de Waddenzee. Kenmerkend zijn de gebruikte kleuren aan deze torenspits, fel geel en rood.

De kwelderwal waarop Hornhuizen ligt ontstond in de 9e of 10e eeuw. Bewoning volgde en niet lang daarna ontstond een langgerekte nederzetting die niet werd opgehoogd tot wierde. Door de vorming van de kwelderrug Kloosterburen-Hornhuizen werd de monding van de Hunze afgesloten en zocht het water een andere weg, ongeveer de huidige. Hierdoor werd de Marne een tijdlang vrijwel geheel door water omgeven. De eerste bedijkingen, geleid door kloosterlingen, vonden plaats tussen 1000 en 1200. In de kroniek van klooster Bloemhof wordt Hornhuizen voor het eerst genoemd bij de naam Howerahusum. Hornhuizen had een kerk die in 1247 door brand verloren ging. Aldus een schrijven van abt Menko. De bisschop van Münster eiste schadevergoeding: honderd Munsterse munten (penningen?). De kerk werd herbouwd in romaanse of laatromaanse stijl. De patroonheilige is Maria volgens het zegel uit 1414 van pastoor Rembertus, Nicolaas volgens het zegel van pastoor Derck uit 1515. De bovenkant van de bouwvallige, laatgotische toren is gesneuveld in 1815 en werd in het jaar 1818 tot op kerkhoogte afgebroken. Enkele jaren later werd hij van een nieuwe kap en gekleurde spits voorzien. Tegen de westzijde bevinden zich twee zware steunberen die, zo bleek bij de restauratie, de toren al vanaf de bouw steunen: de toenmalige bouwers twijfelden blijkbaar aan de stevigheid van de toren. In de onderste torenruimte zijn nog gewelfaanzetten te zien. Een tegen de toren gemetselde traptoren geeft toegang tot de torenverdiepingen en de kerkzolder. Een houten trap leidt naar de orgelgalerij. Het uurwerk op de eerste verdieping heeft een ingeslagen inscriptie, die o.a. als maker Meister Derck Elles tot Suithom vermeldt en het jaartal 1679. De klok werd in 1617 gegoten door Hans Falck van Neurenberg voor de kerk van Ranum (dichtbij Winsum), die in 1815 werd afgebroken.

Deze driezijdig gesloten zaalkerk uit 1850 is de neogotische vervanger van de oude kerk en opgetrokken in donkere waalsteen op de oude fundering. De gevels zijn met pilasters verdeeld in traveeën, met een venster per travee. Binnen zien we een gedrukt houten tongewelf boven een vloer met plavuizen en grafzerken, waaronder die van Allert Tamminga uit 1498 met een klein bronzen schild. Het meeste meubilair werd behouden al kwam er wel een nieuwe preekstoel. De herenbank, uit begin 18e eeuw, heeft een opzetstuk, met de wapens van de families Meckema van Aylva-Van Camstra, geflankeerd door twee schildhouders in de vorm van eenhoorns, uitgevoerd in de kleuren zilver en goud. De bank herinnert aan de in 1802 afgebroken Tammingaborg. De gemarmerde avondmaalstafel stamt uit de 18e eeuw, evenals het huisorgel dat de kerkvoogden in 1832 kochten van het Blindeninstituut te Amsterdam. Petrus van Oeckelen verbouwde het bij de inrichting van de nieuwe kerk tot balustrade-orgel, waarbij het een nieuw front kreeg. In 1900 verkleinde J. Doornbos het instrument en in 1960-'62 werd een ingrijpende restauratie uitgevoerd door de Fa. H.J. Vierdag. De orgelgalerij rust op twee houten gemarmerde pilaren. Drie musicerende engelen bezetten de orgeltorens. Kerk en toren kwamen in 1978 in bezit van de Stichting Oude Groninger Kerken en werden in twee fasen gerestaureerd. In 1989 werden torenbekroning, dak en muurwerk hersteld en in 1996 volgden het in- en exterieur van kerk en toren. Het kerkgebouw heeft na de restauratie de bestemming van dorps huis gekregen. De toren, waarvan de lantaarn de oude kleurstelling terugkreeg, fungeert nu weer als baken voor de schippers op het Wad, een functie die de torens aan deze kust eeuwen hebben gehad.

De toren van Hornhuizen maakt ook deel uit van het project Landmerken. In dat kader is de toren ingericht als uitkijkpunt over het landschap.

Kruisweg.

Het dorp ontstond in de negentiende eeuw als woonplaats voor arbeiders die in de nieuwe polders gingen werken. Het werd oorspronkelijk Uilennest genoemd, naar een van de grote boerderijen in de omgeving. Nest

heeft in het Gronings echter een vrij negatieve betekenis. Mede daarom koos de gemeenteraad van de voormalige gemeente Kloosterburen in 1923 voor de huidige naam. De naam verwijst naar de oorspronkelijke betekenis van het woord kruisweg, namelijk kruispunt, omdat het is ontstaan op een kruispunt van wegen, namelijk waar de weg van Kloosterburen naar Hornhuizen de weg van Leens naar de kust kruist. Het naar de plaats genoemde Uilenestermaar behield overigens wel zijn 'oude' naam.

Kloosterburen.

De naam verwijst naar de twee kloosters die hier vroeger hebben gestaan, Oldeklooster (gesticht rond 1175, dat in de volgende etappe N4.3 aan de orde komt) en Nijenklooster (1204), beide behorende tot de orde der Premonstranzers. Kloosterburen is één van de katholieke enclaves op het Hogeland dat voor de rest gereformeerd of hervormd is. Het is samen met Ter Apel de enige plaats in Groningen met een eigen carnavalsvereniging. Redelijk uniek is de dorp coöperatie Sint Jan Klooster&buren dat gericht is op zorg, wonen, energie(zelfvoorzienend), natuur en cultuur. Deze coöperatie wil in de traditie staan van het klooster en gericht op opbouw van de samenleving. Zo heeft men zelf het verzorgingstehuis opgekocht.

Kloostertuin.

In het hart van Kloosterburen ligt, op het voormalige terrein van het Oldenklooster (Norbertijner) klooster SintJan, de Hof van Heden. In deze tuin (circa 1 hectare) worden verleden, heden en toekomst in een boeiend samenspel bijeengebracht. De Hof van Heden is verdeeld in drie segmenten. In de zogeheten 'Bostuin' zijn principes uit de permacultuur gebruikt bij de aanleg. De 'Kloostertuin' brengt kruiden, vergeten groenten, verplanten en bloemen tot leven. En in de 'Boomgaard' zijn oude fruitrassen te vinden.

Sint Willibrorduskerk.

In 1842 werd een eenvoudig katholiek zaalkerkje (waterstaatskerk) gebouwd, dat in 1868 werd vervangen door de huidige katholieke Sint Willibrorduskerk die werd ontworpen door een van Nederlands bekendste architecten; Pierre Cuypers.

Hotel Klooster.

Nadat de aartsbisschop van Utrecht en de bisschop van 's Hertogenbosch hun toestemming hadden verleend, werd er opnieuw een "klooster" gesticht in Kloosterburen. In 1926/27 werd aan de Damsterweg een zusterhuis gebouwd door de Rooms-Katholieke kerk, dat bekend stond als het Theresiagesticht. De eerste zusters arriveerden op 27 april 1927. De zusters begonnen gelijk met hun werk. Het Sint-Theresiahuis werd een pension voor zieken. De zusters zorgden niet alleen voor de pensiongasten, maar namen ook het werk van de kleuterschool, naaischool en wijkverpleging op zich. Zo burgerden de zusters al snel in. De volgende veertig jaar bleven ze hun harde werk voort zetten. In 1967 veranderden de dames hun zusterkleding voor burgerkleding. Daarnaast werden de zusters ook ouder en geleidelijk aan niet snel meer vervangen door jonge zusters. Het "klooster" verloor in de late zestiger jaren zijn functie en is nu een hotel maar met nog steeds met een origineel kapel.

Ned. Herv Kerk Kloosterburen.

Alleen de zware zadeldaktoeren uit 1685 is eigendom van de Stichting Oude Groninger Kerken. In de toren hangt een in 1501 door Geert van Wou gegoten klok, waarschijnlijk afkomstig uit de toren van de Der Aa-kerk te Groningen. Kloosterburen is sinds eeuwen een rooms katholieke enclave in het verder overwegend calvinistische Groningen. In 1175 werd het Praemonstratener klooster 'Oldenklooster' gesticht. De kloosterlingen legden nadruk op eenvoud, soberheid, isolement en hard werken. Na de reductie van 1594 werd het klooster grotendeels verwoest, alleen de kloosterkerk bleef tot 1811 in gebruik.

De Nederlands Hervormde kerk aan de Sint Jansstraat is van 1843. Hij verving zijn in 1815 gesloopte voorganger. De kerk ligt op een verhoogd voormalig kerkhof, nu ingericht als plantsoen. Het kerkgebouw oogt eenvoudig, met door lisenen gelede muren. De vensters hebben spitse bogen. De zadeldakten uit 1658, sinds 1975 eigendom van de Stichting Oude Groninger Kerken, staat op restanten van het vroegere Premonstratenzer klooster 'Oldenklooster'. Dat klooster werd gesticht in 1175. Na de Reductie van Groningen in 1594 werd het klooster grotendeels verwoest en bleef alleen de kloosterkerk over. Deze bleef tot 1811 in gebruik. In de toren hangt een klok uit 1501, gegoten door Geert van Wou, een van de belangrijkste luidklokkengieters die Europa gekend heeft, zeker de belangrijkste van zijn tijd. Hij had een eigen bronsgieterij te Kampen. Geert van Wou dankt zijn reputatie vooral aan zijn zware klokken, die hij veelal goot voor steden in Duitsland. Deze klok is waarschijnlijk afkomstig uit de toren van de Der Aa-kerk te Groningen kerk. Verder zien we in de toren een mechanisch smeedijzeren uurwerk uit 17e eeuw. De plaatsing van het uurwerk aan noord- en zuidkant, gedeeltelijk de galmgaten bedekkend, is allesbehalve fraai te noemen. Het interieur is aantrekkelijker dan de buitenkant; het is licht en sfeervol door de lichte tinten in combinatie met de roodbruine plavuizen. De mooie kansel is nadrukkelijk aanwezig onder het houten tongewelf. Binnen vinden we een orgel met één klavier; de gebroeders Van Oeckelen bouwden dit orgel in 1898. Het orgel werd geschonken door mejuffrouw K.J. Borgman geb. Faber zoals een opschrift luid en duidelijk laat zien. Het verving een instrument van Petrus van Oeckelen uit 1847. Mogelijk is dit het orgel Van Oeckelen te koop aanbod in de Kerkelijke Courant van 12 maart 1898. Het orgel is in 1993 gerestaureerd door Bakker & Timmenga.

Oldenklooster.

Dit klooster lag bij Kloosterburen en werd waarschijnlijk in 1175 gesticht als dochterklooster van Mariëngaarde in het Friese Hallum en was gewijd aan Sint Johannes de Evangelist. In 1204 volgde de aansluiting bij de orde van de premonstratenzers; de mannen verhuisden naar Nijenklooster. Beide kloosters zouden in 1290 samen 240 inwoners hebben gehad. De abdij bezat ongeveer 600 hectare cultuurgrond en delen van nabijgelegen kweldergronden. Bovendien behoorde ongeveer een derde van het eiland Rottumeroog tot het kloosterbezit. Het had voorwerken te Schouwen bij Warfhuizen, Zuurdijk (*Sydewere*) en vermoedelijk ook te Kloosterburen (*Feddemahuis* en *De Baat*). Volgens overleveringen was er ook een voorwerk te Grijssloot. De korenmolen van Molenrij wordt in 1543 vermeld. De veenderijen lagen in Kropswolde. Het klooster speelde een rol van betekenis in de waterstaatsorganisatie; de abt was voorzitter (eerste schepper) van het Schouwerzijlvest. Daaraan herinneren onder andere de toponiemen Abtssloot en Abelstokstertil, een brug die vermoedelijk genoemd is naar een oversteekplaats of bruggetje met de naam **Abtstok*. De abt trad verder op als scheidsrechter bij rechtszaken in het onderkwartier de Marne. De dorpskerk was geïncorporeerd bij het klooster, dat tevens enkele prebendes te Leens en Warfhuizen bezat. De gebouwen werden omstreeks 1579 grotendeels verwoest. Het klooster bezat een refugium te Groningen in de Turftorenstraat (hoek Uurwerkersgang), dat tot 1607 in gebruik bleef. De kloostergemeenschap werd omstreeks 1609 opgelost